

Orta əsr Şəmkir şəhərinin şirli polixrom keramikasında antropomorf təsvirlər

Tarix Dostiyev

Bakı Dövlət Universiteti
dostiyev.tarikh@mail.ru

Açar sözlər: Orta əsr Şəmkir şəhəri, şirli keramika, döyüşçü təsviri, süvari oxçu, dəbilqə.

Giriş. Səlcuqlar dövründə bədii sənət sahələrində, xüsusilə bədii keramika istehsalında köklü dəyişikliklər baş verir. Dulusçu rəssamların istehsal etdikləri məmulatın bədii dəyərini yüksəltmək üçün axtarışları uğurlu olmuş, məmulatın bədii işlənməsində tətbiq olunan texniki üsullar genişlənmiş, dekorativ motivləri zənginləşmiş, palitra daha parlaq və rəngarəng olmuşdur. Bu dövrün şirli polixrom saxsı məmulatı naxış motivlərinin zənginliyi, rəng çalarlarının əlvanlığı və parlaqlığı ilə seçilir. Şirli keramikanın bədii tərtibatında həndəsi, nəbati və təsvir motivləri uğurla tətbiq olunurdu. Bu dövrdə istehsal olunan polixrom şirli saxsı məmulatı dövrün mahiyyətini, ruhunu, onun sosial, dini-əxlaqi və fəlsəfi aspektlərini, estetik duyumunu daha qabarıq əks etdirir. Süjetli təsvirləri olan polixrom şirli saxsı qablar bir növ orta əsr miniatürələrini xatırladır. 2006-2019-cu illərdə orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş şirli saxsı məmulatı yuxarıda qeyd olunanları əyani təsdiqləyir. Şəmkir şəhərinin saxsı məmulatı kolleksiyasında Səlcuqlar dövrünün şirli polixrom saxsı qabları yüksək bədiiyyəti ilə fərqlənərək yerli dulusçu rəssamların gil parçasından nadir sənət əsərləri yaratmağa qadir olduqlarını nümayiş etdirir. Bu bədii saxsı məmulatı bədii işlənmə müxtəlifliyi, formasının mükəmməlliyi, naxış motivlərinin zənginliyi, rəng çalarlarının əlvanlığı və parlaqlığı ilə fərqlənir. Onların bədii tərtibatında həndəsi, nəbati və təsvir motivləri uğurla tətbiq olunub. Bu məqalədə, yalnız antropomorf təsvirli şirli polixrom saxsı qab nümunələrindən bəhs edəcəyik.

Oxçu təsvirli şirli polixrom saxsı qablar. Orta əsr Şəmkir şəhərinin şirli polixrom saxsı qabları arasında süjetli səhnə ilə bəzədilmiş nümunələr Səlcuq dövrünə aid edilir. Mərkəzində diskşəkilli çıxıntısı olan halqavari oturacağı, yarımkürəvi gövdəsi, ağzının kənarı yana qatlanmış boşqabın içərisinə cizmə və boya ilə maraqlı süjetli səhnə - nəbati fonda əjdaha ilə vuruşan döyüşçü təsvir edilib (4, s. 365; 12, c. 672). Döyüşçü təsviri kompozisiyanın

mərkəzində fantastik heyvan üzərində uzun qollu, uzun ətkli kip geyimdə, ağızından od püskürən əjdahaya qılıncla zərbə endirdiyi anda verilmişdir. İstər döyüşçünün, istərsə də minik heyvanın şəkilləri sxematik, stilizə olunmuş halda təqdim edilib. Nazik cızma xətlə çəkilərək sarı rənglə işlənmiş süvari bir əlində qılınc, digər əlində qalxan tutub. Onun qövsvari qaşları, badamvari gözü, çiyinə tökülən qara saçları vardır. Belə ikonaqrafiya türk döyüşçülərini əks etdirmək üçün səciyyəvi idi (6; 7, p.28). Təsvirdə döyüşçünün başında yarım kürəvi, üstündə konusvari çıxıntısı olan dəbilqə vardır. Dəbilqə qrafik naxışla bəzədilib. Dəbilqədən arxada çiyəndək tökülən uzun saçlar marqansla çəkilmişdir. Süvarinin sağ əlində tutduğu qılınc düz tiyəlidir. Onun uzun qəbzəsi və qarda hissəsi vardır. Döyüşçü sol əlində oval formalı qalxan tutub. Qalxan yaşıl rəngdə olub ağ və qara damalarla haşiyələnmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanın hər b sənətində istifadə olunan silahların tədqiqatçısı S.Əhmədovun fikrincə qalxanın haşiyəsinə bərkidici zolaq (ağ rənglə göstərilib) və mıxlar vurulub. Belə zolaq və mıxlar vasitəsi ilə ağac lövhələrdən düzəldilən, üzərinə dəri çəkilən qalxanın hissələri birləşdirilir və ya qalxanın astarına vurulan parça bərkidilirdi [6, s. 157].

Süvarinin mindiyi fantastik heyvanın bədəni çox uzun, başı isə quş başı formasında təsvir edilib. Təsvir cızma üsulu çəkilib və sarı rəngdə işlənib. Əjdaha (marqansla) od püskürən anda çəkilib. Süjetli səhnə qıvrılan, açılan budaqlardan ibarət nəbati naxış fonunda işlənib. Qabın mərkəzində yaşıl şir bir qədər axaraq yaygın xarakter almışdır. Naxış yerliyindəki boşluqlar üç-üç qruplaşdırılmış marqans nöqtələrlə canlandırılıb. Qabın ağızındakı haşiyə marqansla salınmış qısa xətlər və yarım dairələrlə bəzədilib (I tablo). Döyüşçünün yarım kürə şəklində olan dəbilqəsinin mərkəzində (başın peysər hissəsində) dəyirmi çıxıntı təsvir olunub. Bu tip dəbilqə səlcuqlar dövründə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı [6, s. 131]. Boşqabın digər fraqmentində, qabın divarında kiçik ölçüdə, sxematik çəkilmiş oxcu təsvirinin fraqmenti izlənilir. O yayı çəkdiyi anda təsvir edilib. Təsvir kompozisiyanın mərkəzindəki təsvirin üslubunda işlənib. Fraqmentdə başın təsviri mühafizə olunmayıb, bədən isə eyni üslubda, sarı geyimdə təqdim olunub. Xatırladaq ki, canlı varlıqların, xüsusilə insanın rəsminin çəkilməsində şərtilik orta əsr dekorativ-tətbiqi sənəti üçün səciyyəvi idi. Görünür, dulusçu-rəssamlar düşünülmüş şəkildə şərtiliyə yol verirdilər. Bu şərtilik dini tələblərdən irəli gəlirdi, rəssamlar Allahı yamsılamamaq, Onunla yarışa girməmək düşüncəsi ilə çəkdikləri rəsmləri şərtiləşdirirdilər. Bunu da xatırladaq ki, orta əsr müsəlman rəssamlarının yaradıcılıq sahələri sitayişdən uzaq obyektlər, əsasən

məişətlə bağlı artefaktlar idi. Hədis şərhçisi ən-Nəva bildirdi ki, "Təsvir yerə döşənən xalça, başaltı yastıq, dirsəklənmək üçün istifadə olunan mütəkkə, ya etinasız münasibət bəslənən əşyanın üzərindədirsə, bu, qadağan deyildir" (11, c. 150). Məşhur ilahiyyatçı Əl-Qazili yazırdı ki, "Rəsmli yastıqlar və xalçalara gəldikdə isə onlar da nimçə, boşqab və qablardakı rəsmlər kimi axmaq fəaliyyətə aid deyil" [10, c. 135]. Üzərində təsvir olan məişət əşyaları hətta Məhəmməd peyğəmbərin evində olmuşdur. Əbu Talxi əl-Ənsarinin məlumatına görə, Aişə Məhəmməd peyğəmbərin onu üzərində təsvirlər olan yadıqlar tikdiyinə görə danlamadığını bildirmişdi (13, c. 31).

Süjetli səhnədəki fauna motivləri də diqqətə layiqdir. Türk xalqlarında əjdaha surəti ikili mənaya malikdir. Bir tərəfdən əjdaha uğurun rəmzi, suyun hifzedicisidir, digər tərəfdən təbiətin şər qüvvələri ilə ələqələndirilir. Azərbaycan xalq mifologiyasında əjdaha qorxunc şər qüvvəni əks etdirir və qəhrəman ona qarşı döyüşür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dulusçu rəssam döyüşçünün mindiyi fantastik heyvanın bədənini çox uzun, başını isə quş başı formasında təqdim etmişdir. Görünür, dulusçu rəssam Azərbaycan xalq mifologiyasında müsbət obraz kimi səciyyələndirilən Simurq quşunun təsvirini verib. Qeyd etmək lazımdır ki, Simurq quşu təsvirləri e.ə. I minillikdən başlayaraq artefaktlar üzərində həkk edilməyə başlanır. Pazırık kurqanlarından (e.ə.V-III əsrlər) aşkarlanmış keçə xalçalar üzərində Simurq quşunun sfinksə bənzər varlıqla mübarizəsinin təsviri verilib. VIII əsrə aid Kopen çaatasında aşkarlanan qızıl qab üzərindəki Simurq quşu təsviri xüsusilə məşhurdur. Orta əsr qılınc tiyələri üzərində Simurq quşunun əjdaha ilə savaşına rast gəlinir (20). Çində Fenxuan, Avropada Feniks, Rusiyada Jar-ptitsa, İran, Mərkəzi Asiya və Azərbaycanda Simurq adlanan bu obraz müsbət keyfiyyətlərə malik olub əmin-amanlığın, uğur, xoşbəxtlik və firəvanlığın rəmzi idi (14, c. 76). Özbək dastanlarında Simurq – nəhəng quş müsbət obraz olaraq qəhrəmana kömək edir, ona minik nəqliyyatı xidməti göstərir (19). Azərbaycan nağıllarında Simurq müdrük məsləhətçi, baş qəhrəmanın qoruyucusu, himayədarı kimi çıxış edir.

Görünür, sözü gedən şirli polixrom qabdakı süjetli səhnə xalqımızın xeyir və şər, nur və zülmət haqqında qədim mifoloji təsəvvürlərini, şər qüvvəni əks etdirən əjdaha ilə xeyir, nurla ələqələndirilən Simurq quşunun qarşıdurmasını, mübarizəsini əks etdirir. Qeyd edək ki, təsvir olunan motiv Azərbaycan xalçalarında da rast gəlinir (16).

Təsvirin nəbati fondakı boşluqları canlandıran üç-üç qruplaşdırılmış marqans nöqtələr də təkcə dekorativ deyil, həm də semantik məna daşımaqla, hifzedici təyinata malik idi.

Boşqab tipli qabın divar və ağzını əks etdirən fraqmentdə qabın divarında nazik cızma xətlə nəbati fonda şiş uclu baş geyimində sxematik çəkilmiş insan təsvirinin yalnız baş hissəsi salamat qalıb (12, c. 672, рис. 24, 2). Təsvir sxematik olsa da şiş uclu baş geyimi aydın izlənilir (II tablo, şəkil 1). Bu tip baş geyimi Beyləqan şəhər yerindən tapılmış şirli polixrom boşqab üzərindəki oxçu rəsminə tam aydın təqdim olunub (5, s. 64, şəkil 65, V; 18, c. 262, табл. IX). Qara Əhmədov qeyd edir ki, “bir qabda təsvir olunmuş ovçunun əynindəki çuxanın bədən hissəsi ətəyinə nisbətən dar tikilmişdir. ...başında şiş papaq təsvir olunmuşdur (5, s. 64). Beyləqandan tapılmış boşqab əsasında Şəmkir nüsxəsində də oxcu təsviri çəkildiyini ehtimal etmək olar. Beyləqandan tapılan boşqab üzərindəki təsviri təhlil edən Səbuhi Əhmədov baş geyiminin “törk” adlanan dəbilqə tipi olduğunu bildirir və qeyd edir ki, bu dəbilqə növü yüksək etibarlılığı, istehsal məsrəflərinin ucuzluğu və daşınma rahatlığı ilə fərqlənirdi (6, s. 128).

Şəmkir şəhər yerində iki boşqab parçasının, 2008-ci ildə V qazıntı sahəsində və 2015-ci ildə IX qazıntı sahəsində tapılan şirli polixrom saxsı qabın eyni dulmuş tərəfindən istehsal etdiyini düşünmək olar. 2008-ci ildə şəhristan ərazisində, V qazıntı sahəsində aşkarlanan, ağzının kənarı yana qatlanmış boşqab tipli polixrom qabın içərisində süjetli təsvir çəkilmişdir (1, s. 105; 4, s.365). Qabın yalnız üçdə biri qaldığından təsviri tam müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə fraqmentdən aydın olur ki, qabın içərisində süvari oxçu təsviri çəkilmişdir. At və ya qatır üzərində hərəkət edən ovçu, yaşıl geyimdə, başında üçbucaq şəklində tamamlanan papaq vardır. O girdəşifət, çatmaqaşdır. Fraqmentdə ovçunun yayı çəkərək ox atdığı an təsvir edilmişdir. Qabın bədii tərtibatında cızma üsulundan və boyakarlıqdan istifadə edilmişdir. Qabın ağzını isə marqans nöqtələr düzümü bəzəyir (II tablo, şəkil 3). Səbuhi Əhmədov sözü gedən şirli qab parçasına silahşünaslıq nöqteyi-nəzərdən yanaşmış, oxçunun silahlarını təhlil etmişdir. Onun fikrincə, oxçunun baş geyimi “törk”, “tark” tipli dəbilqə (6, s. 130), əlindəki kaman isə kiçik ölçülü, mürəkkəb quruluşlu kaman növünə aiddir (6, s. 170).

Yuxarıda təsvir olunan süvari oxçu təsvirinin şərh üçün 2015-ci ildə narinqalanın cənub-şərq sektorunda yerləşən IX qazıntı sahəsində aşkarlanan boşqab tipli qab parçası üzərindəki təsvir fraqmenti müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Təsvir orijinallığı ilə fərqlənir. Görünür, rəsmdə atlı təsviri olub, lakin

mühafizə olunan təsvir fraqmentində yalnız at təsvirini qismən izləmək mümkündür. Atın belindəki yəhərin üzərindəki örtük yerliyi qaşayıb çıxartmaqla qabarıq – islami naxış elementi ilə bəzədilib. Atın quyruğu düyünlənib. Təsvirin yerliyində, qabın divarındakı nəbati naxış bir qədər fərqli üslubda işlənib (II tablo, şəkil 2, inv.182/ 2015). Digər tərəfdən diqqəti çəkən dövrün miniatür rəsmlərində olduğu kimi atın quyruğunun düyünlənmiş vəziyyətdə təsvir edilməsidir. Xatırladaq ki, atın quyruğunun düyünlənməsi adəti səlcuqlarda olmuş və süvarinin əyanlar təbəqəsinə mənsubluğuna dəlalət edir. Döyüşdən öncə atın quyruğunun düyünlənməsi isə döyüşçünün qələbə uğrunda ölümə hazır olmasının rəmzi hesab olunurdu (9, s. 85-93). Sədrəddin Əli əl-Hüseyni “Səlcuq dövləti haqqında məlumat” adlı əsərində Malazgird döyüşündən bəhs edərkən yazdığı, İbn əl-Əsirin təkrarladığı məlumatda bildirilir ki, sultan əsgərlərinə müraciət edərək “Kim dönmək istəyirsə dönsün, burada Allahdan başqa “get və ya getmə” əmr edən hakimiyət yoxdur. O, oxu və yayı tulladı, sonra qılıncı götürdü, öz əli ilə atının quyruğunu düyünlədi. Əsgərlər də bunun kimi etdilər. Ondan sonra bir ağ paltar geydi və ətirləndi və “Əgər mən ölərəmsə, bu mənim kəfənimdir” deyərək ruhlara tərəf yeridi” (8, s. 147; 15, c. 59). Qeyd edək ki, səlcuq dövrü keramikasında, xüsusilə “minai” tipli qablar üzərində miniatür rəsmləri xatırladan süjetli səhnələrdə də təsvir olunan atların quyruğu düyünlənmiş vəziyyətdə təqdim olunub (3, s. 83).

Nəticə. Orta əsr Şəmkir şəhərinin səlcuq dövrü antropomorf təsvir motivli şirli polixrom keramikasının təhlilinə yekun vuraraq belə qətaətə gəlmək olar ki, erkən İslam dövründən fərqli olaraq bu dövrdə şirli saxsı qabların bədii tərtibatında təsvir motivlərinə, o cümlədən oxçu təsvirli səhnələrə dulusçu rəssamlar yetərincə müraciət etmişlər. Adətən, təsvir motivlərini nəbati və həndəsi naxışlar müşayiət edir. Təsviri dekor qabların tektonikasına uyğunlaşdırılmaqla məişətdə onların əməli əhəmiyyətinə xələl gətirmir, əksinə daha da artırır. Belə ki, dekor həmin məmulatın istifadəsini daha rahat, arzu olunan edirdi. Yüksək bədii tərtibat məmulatın dəyərini gücləndirir, insanın estetik tələbatını ödəməklə xoş ovqat yaradır. Digər tərəfdən dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri olaraq oxçu təsvirli keramika nümunələri XI-XII əsrin silahlarını öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bu təsvirlərdəki dəbilqə, ox-kaman, qılınc təsvirləri həmin dövrün bəzi hücum və müdafiə silahlarına dair təsvirlərimizi genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov R.Y. Orta əsr Şəmkir şəhərinin polixrom saxsı məmulatına dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2011, № 2, s. 102-109.
2. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX–XV əsrlərdə. Bakı: Bakı universitetinin nəşr., 2001, – 396 s.
3. Dostiyev T.M. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış “minai” tipli fayans qablar // Azərbaycan arxeologiyası, 2015, №1, s. 82-92.
4. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çapaşoğlu, 2013, – 516 s.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979an , – 198 s.
6. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX–XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı, 2017, – 538 s.
7. Nicolle D. Armies of the Muslim Conquest. London: Osprey Publishing. 1993
8. İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşr., 1959, 216 s.
9. Məmmədov S. Azərbaycanda orta əsrlərdə türk hərbi qanunları və hərbi adətləri haqqında // AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, 2005, s. 85-93
10. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. Москва: Наука, 1980, 376 с.
11. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Труды Гос. Эрмитажа, т. X, 1969, 142—153
12. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шамкир // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. Том 2. Казань — Кишинев: “Stratum-plus”, 2017, с. 639-674.
13. Назарли М.Д. Если кто спросит, от кого [берет начало] живопись, дай следующий ответ... // Классическое искусство исламского мира IX–XIX веков. Десяносто девять имен Всевышнего = Classical Art of Islamic World from IX to XIX Centuries. Ninety-nine Names of God: [выставка, 20 февр. – 19 мая 2013] – Москва: Изд. дом Марджани, 2013. с. 28-33.
14. Николаева Т.Ю. Перо птицы, «краше которой нет на всем белом свете» (к вопросу об истоках сюжета изразцов «павлинье око» Ново-Иерусалимского монастыря) // Святая Земля в славяно-русской традиции: сборник статей. Москва: ФГБОУ ВО «РГУ им. А.Н. Косыгина (Технологии. Дизайн. Искусство)», 2018. С. 74-80.
15. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селжукиййа. Изд. текста, перевод, введение и примечания З.М.Бунятова. Москва, Наука, 1980, с. 273 с.
16. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: появление дальневосточных орнаментов // Irs-Наследие, 2014, № 2, с. 42-48.
17. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV вв. Т.1. Керамика. Самарканд-Ташкент, 2011, 256 с.

18. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Оренкала) // Материалы и исследования по археологии СССР, №67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.228-302.
19. Священные птицы // <https://www.newacropol.ru/activity/volonterstvo/ecology/birds/stbirds/>
20. Элен. Исполинская вещая птица – Симург // <https://history.eco/elen-ispolinskaya-veshhaya-pticza-simurg/>

Summary

Anthropomorphic illustrations of glazed ceramics of the medieval Shamkir city

Tarikh Dostiev

This article is about glazed ceramics with the image of a man in the plot composition from the medieval city of Shamkir. They are unique. A battle of a man with a fantastic creature - a dragon is depicted on the inner surface of one of the vessels. The warrior holds a sword in his right hand and a shield in his left. A fragment of a polychrome dish depicts a horseman shooting from bow. The drawing is made of engraving and bright green, chrysanthemum and brown flowers. Only the upper part of the schematically image of the man - the head was preserved in the fragment of a small vessel.

To sum up, the image of a man is interpreted in general, and it is strongly stylized on the ceramic of Shamkir. Anthropomorphic motives on the ceramics did not have an independent meaning; it was an indefinite part of the pattern included in the ornament.

Keywords: Medieval Shamkir city, glazed ceramics, warrior's image, rider, helmet.

Резюме

Антропоморфные изображения на поливной полихромной керамике средневекового города Шамкир

Тарих Достиев

Данная статья посвящена глазурированной керамике с изображением человека в сюжетной композиции из средневекового города Шамкир. Они немногочисленны. На внутренней поверхности одной чаши изображена битва человека с фантастическим существом – драконом. В правой руке воина изображен меч, в левой – щит.

На фрагменте полихромного блюда изображен всадник, стреляющий из лука. Рисунок выполнен гравировкой и расцвечен зеленым, охристо-золотистым и коричневым цветами. На фрагменте небольшой чаши сохранилась только верхняя часть изображения человека – голова, выполненная схематично.

В целом, на керамике из Шамкира изображение человека трактуется обобщенно, и оно сильно стилизовано. Включенные в орнамент антропо-морфные мотивы на керамике не имели самостоятельного значения, являлись неотъемлемой частью узора.

Ключевые слова: Средневековый город Шамкир, глазурированная керамика, изображение воина, всадник, шлем.

Şəkil I. Şirli polixrom boşqab üzərində süjetli səhnə.

Şəkil II. Süjetli səhnə təsvir olunmuş şirli polixrom saxsı qab parçaları.